

Володимир Кравченко (Харків)

Дволикий Гоголь-Яновський

*Bojanowska Edyta M. Nikolai Gogol. Between Ukrainian and Russian Nationalism. — Cambridge, MA, London, England: Harvard University Press, 2007. — 448 p.**

Здавалося б, про Гоголя вже написано чимало різноманітних наукових і художніх творів, проте інтерпретатори його життя та творчості ніколи не втомлюються знаходити в них щось нове. Його тексти зберігають дивовижну властивість відкриватися для читача новими гранями й зберігати безпосередню залежність від завжди мінливого контексту — і то не лише минулого, а й сучасного. Схоже на те, що монографія Едіти Бояновської «Гоголь між українським і російським націоналізмами», опублікована Гарвардським університетським видавництвом, доводить цю думку. Принаймні в інтелектуальному контексті українсько-російських відносин, насиченому націоналістичними сентиментами з обох боків, вона приречена бути поміченою. Особливо напередодні грядущих ювілеїв із дня народження письменника, Полтавської битви та чергових президентських виборів в Україні.

Хоча основна тема цієї роботи неодноразово ставала предметом рефлексій для російських і українських дослідників починаючи з середини XIX ст., на монографічному рівні вона ще не досліджувалася. Сказане стосується ще більшою мірою західних славістів, які традиційно віддавали перевагу універсальним, естетичним категоріям і цінностям гоголівської творчості й зачіпали проблеми націоналізму лише принагідно, дотримуючись у цьому питанні переважно висновків російських авторів.

Монографія складається зі вступу, шести розділів, заключення, довідкового апарату та бібліографії. Розділ перший (найменший за обсягом) присвячений загальній характеристиці феномену модерного націоналізму в Росії та Україні, в тому числі теорії націоналізму, російському національно-імперському комплексу, місцю України в складі Російської імперії, загальним особливостям гоголівського націоналізму тощо.

Автор звертається до концептів постколоніалізму, семіосфери, культурної контактної зони, національної ідентичності. На думку автора, ексклюзивний та есенціалістський підходи до націоналізму, які в абсолютній більшості своїй визначали до сьогодні інтерпретації гоголівської творчості, виглядають безнадійно застарілими. Автор протиставляє їм новітні підходи до розуміння націоналістичного феномену, зокрема

* Висловлюємо вдячність проф. Романові Шпорлюку, який підштовхнув автора до написання цієї рецензії, а також лондонському відділенню видавництва Гарвардського університету, яке люб'язно надало примірник монографії Едіти Бояновської.

тракуючи націоналізм як дискурс освічених еліт, що артикулює ідею нації та національної ідентичності, не обмежуючи його категоріями політичного руху чи персональної ідентичності (р. 7, 9–10). Власне, гоголівський приклад наочно доводить дискурсивну природу модерного націоналізму (р. 259). Шкода, звичайно, що при цьому автор не виявляє свого ставлення до полеміки щодо типології націоналізму, в тому числі модерного й домодерного, «західного» та «східного» типів його розвитку, а також евристичного потенціалу концепту національної ідентичності та співвідношення останньої з регіональною ідентичністю, без чого, на нашу думку, не завжди можна оцінити важливі нюанси в інтелектуальній історії Російської імперії, принаймні до середини XIX ст.

У другому розділі висвітлюються питання етнічного походження Гоголя та відкриття ним феномена українськості; аналізується цикл оповідань «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» та визначається його місце в українсько-російській контактній зоні; відтворюється синтетичний образ України, уявлений Гоголем у гердеріанському розумінні нації (географія, культура, історія); йдеться про пошуки письменником місця його батьківщини в культурному просторі Російської імперії, а також про сприйняття «Вечорів...» тогочасною критикою.

Третій розділ, великий за обсягом, містить розгорнуту характеристику Гоголя як історика. Автор вважає гоголівські праці з історії України найяскравішою маніфестацією його українського націоналізму (р. 167). До деяких спостережень автора, пов'язаних із цим висновком, повернемося трохи пізніше. Тут лише зазначимо, що в розділі аналізуються тексти письменника з усесвітньої та української історії, зокрема встановлюється безпосередній зв'язок між ними, визначається загальне ставлення Гоголя до історії (автор доводить, що Гоголь цікавився передусім сьогоденням, а не минулим), простежуються докорінні відмінності в підходах до розуміння давньої історії слов'ян і Русі між Гоголем і офіційним істориком М. Карамзіним, аналізується процес утворення письменником національного історичного міфу, оцінка ним історії українського козацтва та гетьмана І. Мазепи. Варто підкреслити, що залучення праць Гоголя з усесвітньої історії для характеристики його поглядів на характер українсько-російських відносин є цілком оригінальним і супроводжується глибоким і переконливим текстологічним аналізом. До цього питання ми ще повернемося.

Розділ четвертий є найбільшим за обсягом. У ньому аналізується образ Росії та росіян в циклі «петербурзьких» за тематикою оповідань, п'єсі «Ревізор» і романі «Мертві душі», а також реакція тогочасної освіченої публіки на ці твори. Автор підкреслює, що в основних, найвідоміших творах Гоголя немає позитивних персонажів. Гоголь-сатирик бореться з Гоголем-російським націоналістом — і постійно перемагає його (р. 214). Іронія Гоголя при цьому підважує самі основи націоналістичного дискурсу (р. 233, 371). Як наслідок, його «російські» твори постійно балансують на грані пародії (р. 221). Не дивно, що гоголівська Росія шокувала багатьох російських націоналістів, які пояснювали його ставлення до своєї батьківщини українськоим походженням автора. Отже, зробивши (десь після 1836 р.) спробу стати національним російським письменником, Гоголь зазнав невдачі, оскільки не зміг уявити собі Росію в етнічних і культурних категоріях як цілісність, подібно до того, як він уявляв собі та описував Україну. Отже, Гоголь

звернувся до релігійної термінології, проголосивши Росію найбільш християнською з усіх християнських країн (р. 209), але цим лише викликав негативну реакцію з боку ліберальної частини суспільства.

Розділ п'ятий, структурований навколо редакції повісті «Тарас Бульба» 1842 р., на нашу думку, є одним із краших у монографії. В ньому йдеться про те, що, зазнавши невдачі в створенні російського націоналістичного міфу на власне російському матеріалі, Гоголь пішов шляхом русифікації власних творів, написаних раніше, й переробив відповідним чином повість «Тарас Бульба». Власне, саме цей твір, на думку автора, можна вважати єдиним з усіх творів Гоголя, написаним із позицій російського націоналізму (р. 255), причому як ідеальні «русские» тут виведені запорозькі козаки. Проте письменник і в цьому випадку не зміг або не схотів уникнути суперечностей, виявлених і тонко проаналізованих автором монографії. Гоголівський текст, — сповнений іронії, двозначних метафор, прихованого сенсу, несподіваних алюзій, — не дозволяє розглядати його виключно в термінах шовіністичного релігійного месіанізму та націоналізму (р. 303). Автор вважає, що центральним у цій повісті є розділ, присвячений Андрію, і що цей розділ являє собою серйозний виклик ідеї націоналізму взагалі й містить реальну альтернативу козацькому національно-релігійному етосу, змальовуючи конфлікт принципів індивідуальної свободи та соціоісторичного детермінізму (р. 297, 303).

Шостий розділ монографії присвячено переважно останнім творам Гоголя, зокрема невдалій спробі продовження «Мертвих душ», «Вибраним місцям із листування з друзями» та «Авторській сповіді». В ньому йдеться про спробу письменника відійти від сатиричного зображення російської дійсності, обґрунтувати релігійну складову «теорії офіційної народності», а також про сприйняття його творів російською публікою.

Таким чином, структура книги Едіти Бояновської має тематично-хронологічний принцип, в основі якого — тексти, що відбивають головні етапи творчої біографії Гоголя. Це не заважає автору в рамках кожного розділу вільно пересуватися вздовж основної сюжетної лінії книги, зіставляючи та аналізуючи з різної перспективи твори, написані в різні періоди життя письменника, що дає можливість відчувати динаміку літературного процесу в Російській імперії та місце в ньому гоголівських творів.

Автор зосереджується на націоналістичному дискурсі гоголівських текстів, замість того, щоб, подібно до більшості своїх попередників, вирішувати проблему його персональної ідентичності (р. 6). Гоголівські тексти для автора є палімпсестом, динамічною цілісністю, а не застиглим каноном, і тим більше не монолітом. Цим продиктований основний метод роботи з ними, вміння читання між рядків, спроби зрозуміти езопову мову письменника, який писав в умовах постійної цензури й самоцензури. Зрозуміло, що така робота вимагала від автора досконалого володіння російською мовою, здатності відчувати різні нюанси «русскості», які чимало її попередників просто ігнорували, зокрема чітко розрізняти важливі поняття «народу» та «нації».

Особливо треба відзначити високий текстологічний рівень дослідження. Автор цілком справедливо вказує на численні недоліки, прогалини, інколи відверту тенденційність, які характеризують наявні академічні видання публікацій та архівних матеріалів письменника, в тому числі повне зібрання його творів. Дозволимо собі нагадати,

що воно побачило світ невдовзі після Другої світової війни, наприкінці 40 — на початку 50-х рр. ХХ ст., в доволі специфічній атмосфері російсько-радянського націоналізму та ксенофобії, просякнутих відвертим антисемітизмом. Навіть не торкаючись питання про те, наскільки ці обставини вплинули на саму ідею видати повне зібрання творів Гоголя, зрозуміло, що вони не могли не вплинути на добір та інтерпретацію вмішених у цьому виданні текстів. Особливо наочно це можна бачити на прикладі гоголівських роздумів над українським минулим (р. 144–146). Інша річ, що в наступному російському академічному виданні творів Гоголя, яке з'явилося 1994 р., тобто у відносно ліберальну добу, матеріали з української історії взагалі викинуто як самостійну рубрику, з очевидною метою применшити вагу гоголівських матеріалів з історії України і, навпаки, штучно роздути його зацікавленість російським минулим. Цікаво, чи дозріє коли-небудь українське літературознавство до того, щоб здійснити нове видання творів Гоголя, яке б не викликало сумнівів у своїй академічній респектабельності?

Книга побудована на солідному фактичному матеріалі. Автор добре орієнтується в численних спеціальних виданнях різними мовами. На відміну від багатьох західних і російських дослідників Російської імперії, вона досконало знає й широко використовує відповідні праці українознавців різних поколінь, особливо західних, і не вважає деякі з них тенденційними лише з тієї причини, що вони написані українцями за походженням. Принаймні автор не ангажується безпосередньо в українсько-російській дискусії про ідентичність та історико-культурну спадщину, які найчастіше мають вигляд діалогу глухих, і демонструє, на нашу думку, особисту безсторонність і об'єктивність, аналізуючи гоголівські тексти.

Автор рецензованої монографії доходить висновку, що націоналізм і національне питання посідали в гоголівських творах набагато важливіше місце, ніж заведено вважати. Більше того, націоналізм був не одним із аспектів, а ключовим, фундаментальним поняттям у житті й творчості письменника (р. 4, 10). Відповідно, монографія, за задумом (і навіть особистим переконанням) автора, відкриває важливу аналітичну перспективу в розумінні творчості Гоголя, яка досі майже цілковито ігнорувалася західними та тенденційно висвітлювалася російськими вченими. Цей висновок не може не спровокувати дискусію.

Автор відкидає стандартні, поширені в Росії та на Заході, уявлення про те, що Гоголь був «ширим» російським патріотом, а його українське походження та симпатії лише збагачували російську в основі своїй творчість письменника (р. 3). Ставлячи проблему подолання русоцентризму в розумінні Гоголя, автор вважає химерними визначення на кшталт «наднациональной русской культуры» чи «общерусского языка», за допомогою яких окремі, переважно російські інтерпретатори творчості письменника урочисто оголошують його «общеруссом на малорусской основе» (р. 9).

Автор іде набагато далі порівняно зі своїми попередниками, доходячи принципового висновку про те, що український націоналізм Гоголя був набагато сильнішим і ціліснішим, посідаючи значно важливіше місце в творчості письменника, ніж вважається, тоді як його російський націоналізм залишався амбівалентним і проблематичним і не виходив за рамки проекту (р. 5, 372). Російськість Гоголя обмежувалася рамками

імперського патріотизму та громадянської приналежності, тоді як українськість визначала його персональну культурну ідентичність і етнічну приналежність (р. 6, 101). Націоналістичні sentimenti проявляються лише в українських за тематикою творах Гоголя (р. 372).

Проте, на думку автора, Гоголь є центральною фігурою як для російського, так і українського націоналізмів (р. 10), а його твори відіграли активну роль у формуванні кожного з них (р. 375).

Влучні спостереження автора монографії наочно демонструють подвійну національно-культурну закоріненість гоголівської творчості, знаходячи яскраві паралелі в працях його старшого сучасника, Вальтера Скотта. При цьому подвійна ідентичність Гоголя зумовила глибоку суперечність усієї його творчості (р. 2). Метафора Гоголя між українським і російським націоналізмами дозволяє авторові простежити драматичний характер ідейних шукань письменника, проаналізувати його безупинний діалог з самим собою та своїми читачами, виявити складність і багатомірність його текстів.

Усі наведені вище висновки Едіти Бояновської не викликають принципових заперечень. Сумніви починаються лише тоді, коли починаємо ставити собі питання: наскільки творчість Гоголя піддається інтерпретації в категоріях модерного націоналізму? Що, власне, розуміти під «російським» і «українським» націоналізмом у першій половині XIX ст.? Наскільки можна говорити про них без істотних застережень і докладних пояснень їхньої специфіки? Подібні запитання до певної міри можуть стати наслідком недостатньої уваги автора до історико-культурного контексту, який зумовлював особливості світогляду Гоголя.

Те, що освічена громадськість і політична еліта Російської імперії в цей час намагалися в той чи інший спосіб осмислити й узгодити між собою категорії імперії та модерної нації (або розмежувати їх), виглядає аксіомою. Водночас вражає суперечність між широким впливом націоналізму на всі сфери інтелектуального життя та культури народів Російської імперії — з одного боку, та недостатньою артикуляцією базового для поліетнічної держави поняття — «російська нація» — з іншого. Замість цього ми бачимо відсутність усталеної термінології щодо другої частини цієї дефініції («народ», «народність», «нація», «плем'я») і надзвичайну аморфність і невизначеність того, що є Росія/Русь в історичному, географічному та етнічному розумінні цього слова.

Наприкінці XVIII—на початку XIX ст. пошуки національної Русі/Росії лише починалися. Вони розгорталися в напрямку інтелектуальної емансипації від середньовічних уявлень про Русь як *Pax Slavica Orthodoxa*, сформульованих іще в церковних літописах XII—XVII ст. на основі конфесійних, територіальних і династично-державних критеріїв. Як «західники», так і «слов'янофіли», дискусії між якими визначали ідейний клімат часів Гоголя, ще не мали артикульованого образу російської нації в гердеріанському розумінні цього слова — як етнокультурної цілісності в часі та просторі. Хоча, власне, «слов'янофіли», на відміну від «західників», рухалися саме у цьому напрямку, вони ще не знайшли для себе точки опертя, «heartland'у», де лише й можна було локалізувати головний осередок «русскости» й структурувати навколо нього минуле, сучасне й майбутнє російської нації. У цілому, представники обох зазначених вище течій не пішли далі

уявлень «Русі» як цілісного історико-культурного феномену, що протистоїть такому ж цілісному й не менш уявному «Заходу».

Першу помітну спробу вийти за рамки конфесійно-слов'янських уявлень про історію Русі й реформулювати домодерний православно-імперський націоналізм у термінах модерної етнокультурної ідентичності здійснив історик, письменник і журналіст Ніколай Полевой. Автор монографії неодноразово згадує ім'я цього талановитого провінціала, творця першої «Истории русского народа» (1829–1833), справедливо зазначаючи, що його праця стала першою спробою написання романтичної, націоналістичної російської історії (р. 91). Про що не згадує автор монографії — так це про те, що Ніколай Полевой здійснив чи не першу в російській історіографії спробу з національної перспективи розмежувати українське та російське минуле¹.

Російський автор виступив із обґрунтуванням виключного права на ім'я «Русь» за етнічними росіянами й запереченням такого ж права за етнічними українцями (малоросіянами). Останні, на думку Полевого, — народ, зовсім відмінний від «нас, чистых руссов. Язык, одежда, облик лица, жилища, мнения, поверья — совершенно не наши!» Формулюючи образ російської національної історії з опорою на етнічні великоруські землі та історичні символи на зразок Івана Каліти, Сергія Радонезького та московського Кремля, Полевой доводив, що українці мають свою власну, самостійну історію, основу самотності якої становить козацтво.

Спроба Полевого створити національну в сучасному розумінні цього слова версію російської історії викликала майже повсюдне обурення й заперечення не лише в тогочасному (велико)російському, а й в українському суспільстві. Полевой посягнув на священну корову — догмат єдності середньовічної Русі. Саме цього не змогли пробачити йому православно-слов'янські консерватори ні в Петербурзі, ні в Москві, ні в Полтаві. Саме тут, а не в міфічних «проукраїнських симпатіях» треба, на нашу думку, шукати причин політичної опали та моральної кризи Полевого, силоміць загнаного в стайню офіційної концепції «православ'я, самодержавства, народності».

Отже, замість того, щоб і далі розвивати уявлення про «русских» в категоріях модерного націоналізму етнокультурного характеру, відсікаючи від них усе «зайве» (передусім «малоросійське» та «білоросійське»), російська суспільно-політична думка була примусово спрямована в старе річище середньовічної «русскости», модернізоване «тріадою» графа Уварова. Російський модерний націоналізм став жертвою імперсько-православного, архаїчного націоналізму, а на місце Ніколая Полевого прийшов Ніколай Устрялов, який і здійснив, у душі вимог Ніколая II, нову історіографічну синтезу «триединої великоросійської, малоросійської та білоросійської відмінностей єдиного православного, слов'янського «русского» народу». До кого з них ближчим є Ніколай Гоголь?

Концепція Русі як надісторичної культурної спільноти православних східних слов'ян, покладена в основу «Тараса Бульби» в редакції 1842 р. (р. 256), намагання письменника уявити собі Росію переважно в релігійних, а не національно-культурних чи соціально-політичних категоріях, переформулювати питання про особисту національну ідентичність (на яке він так і не зміг відповісти) в термінах особистої моральної досконалості —

все це свідчить про архаїчність і домодерний характер російського націоналізму Гоголя. В цьому питанні він набагато ближче до слов'янофілів і офіціозу, ніж до Полевого і «західників». Проте саме в такому вигляді російський націоналізм Гоголя, принаймні частково, сумісний з його «українським» націоналізмом.

Автор вважає, що ранні твори письменника були написані в душі українського націоналізму, тоді як пізніші його твори, в тому числі й «русифікований» «Тарас Бульба» 1842 р., ґрунтувалися на уявленні про велику російську націю — братерство православних східнослов'янських народів з Україною в його основі (р. 371). Наша точка зору полягає в тому, що для подібного протиставлення немає належних підстав. У якому сенсі можна говорити про «український» націоналізм Гоголя? Зображення ним у циклі «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» певної історичної спільноти, що за етнокультурними параметрами відрізняється від етнічних росіян, є носієм справжньої, не зіпсованої модерними впливами «руськості», колискою історичної «слов'янськості», бар'єром на шляху згубної вестернізації (р. 185)? Але ж у цьому Гоголь не відрізняється принципово ні від деяких своїх попередників, земляків-українців (приміром, Я. Маркевича, автора «Історії Русов» та ін.), ні від сучасників — росіян на зразок Н. Надеждіна. Жоден із них, захоплюючись Україною, не виходив за межі домодерної «общеруськості».

Квінтесенцією гоголівського українського націоналізму автор вважає його історичні твори. Козацтву в них відведено роль чи не головного символу української історії. Проте дослідники не завжди враховують той факт, що на початку XIX ст. українське козацтво виступало в двох, так би мовити, іпостасях: запорізькій та гетьманській. В українській козацько-старшинській історіографії, пов'язаній з гетьманською автономістською традицією, ставлення до запорожців хиталося від позитивного, коли вони порівнювалися з давніми римлянами та мальтійськими лицарями, до поблажливо-негативного. Російські історики висловлювали подібні, суперечливі оцінки запорізького козацтва, над яким усе ще тяжів «Маніфест» імператриці Катерини II 1775 р. Два найвпливовіших у часи Гоголя історики України — Я. Маркевич і Д. Бантиш-Каменський — дотримувалися радше негативного зображення Січі.

Романтична історіографія, навпаки, почала звеличувати запорізьке козацтво в душі православного лицарства. Такий образ виявився загалом прийнятним і для офіційної російської історіографії. Роль Гоголя в процесі реабілітації та глорифікації запорожців виявилася дуже великою. Проте вибір учорашніх соціальних і політичних маргіналів на роль основних репрезентантів України-Русі до певної міри означав розрив із попередньою історіографічною традицією, створеною вищими верствами суспільства. З цього погляду Гоголь як історичний письменник принципово відрізняється від свого попередника й земляка, Василя Наріжного, який створив історичний образ України в душі «високого стилю» і втілив його, ясна річ, не в Запорізькій Січі, а в Гетьманаті («Бурсак»).

Можливо, саме цей контраст між письменниками добре відчув суворий рецензент ранніх творів Гоголя, українець А. Стороженко (А. Царинний). Можна припустити, що саме ця обставина пояснює також негативну реакцію на них із боку Ніколая Полевого, який, згідно з анекдотом, що вийшов із оточення О. Пушкіна, обізвав невідомого йому автора «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» «москалем и горожанином»; адже Полевой

напевне знав про іншу, традиційну, елітарну українську старовину, для якої байки Рудого Панька були образливими або не вартими уваги. Натомість О. Пушкін одразу впізнав і радо сприйняв описане Гоголем «племя поющее и танцующее» — «туристичний» стереотип українців, культивований з часів імператриці Катерини II...

Центральне місце в характеристиці Гоголя-історика автор відводить рукописному фрагменту під заголовком «Роздуми Мазепи» (р. 166). Цей фрагмент, на думку автора, є уривком із незавершеної літературної праці, що виросла з історичних досліджень письменника (р. 161). Справді, невеличка нотатка Гоголя про Мазепу, сповнена роздумів про свободу, державну й політичну самостійність і національну самобутність України, здається, настільки збентежила радянських видавців повного зібрання творів письменника, що вони залишили її без наукового коментаря². Проте наскільки цей невеличкий за обсягом уривок незавершеного твору, плану та назви якого ми не знаємо, підходить для характеристики історичних поглядів Гоголя? Якщо цей уривок і справді відбиває неофіційні, особисті, треба думати — справжні погляди письменника, лише вкладені в уста Мазепи (р. 161), то чому гетьман іменується при цьому «злочинним» («преступним»)?

З огляду на сказане, нагадаємо, що в тогочасній історико-літературній традиції Іван Мазепа мав доволі суперечливу репутацію³. В «Історії Русов» він виглядає щонайменше двозначною особистістю та політичним лідером. Натомість найяскравішу і водночас найбільш цілісну й сміливу характеристику Івана Мазепи як борця за свободу залишив нам український історик, сучасник Гоголя, О. Мартос. Дещо подібну оцінку гетьмана Мазепи можна знайти в поезії російського декабриста К. Рилєєва. До речі, й погляд Ф. Булгаріна на Мазепу навряд чи можна вважати таким однобоким, як це робить автор⁴. Інакше кажучи, інтерпретація особистості І. Мазепи не визначалася лише національною ідентичністю того чи іншого автора чи націоналістичним дискурсом у цілому. «Роздумів Мазепи», на наш погляд, усе-таки замало, щоб доходити висновку про Гоголя як націоналістично налаштованого українського історика.

У тексті монографії не бракує згадок про автономістські симпатії Гоголя (р. 71, 154). Проте жодна з них не виглядає безсумнівною. Приміром, важко погодитися з думкою про те, що Гоголь міг розцінювати ліквідацію Запорізької Січі як знищення останніх залишків української політичної автономії (р. 71). Адже український політичний автономізм базувався передусім на ідеї Малоросії-Гетьманщини, а також правах і свободах репрезентативних соціальних станів, передусім козацтва-шляхти. Запорізька Січ для автономістів-гетьманців завжди залишалася маргіальною, а то й опозиційною політичною силою. До того ж гетьман у запорізькій ієрархії ніяк не міг стояти вище за царя, про що говориться в авторській інтерпретації сцени прийому запорожців імператрицею Катериною II («Ніч перед Різдвом») (р. 69), а Запоріжжя не було частиною Гетьманщини, попри всі потуги української політичної еліти.

Автор припускає, що обов'язки Гоголя в Київському університеті могли передбачати, крім викладання та наукової роботи, боротьбу з українським сепаратизмом (р. 105). Проте на початку діяльності Київського університету український сепаратизм аж ніяк не виглядав реальною небезпекою в очах російського уряду. Тим більше в Києві, місті, що тишилося усталеною репутацією колиски російського православ'я та самодержавства.

Якщо хтось і бажав би розпочати пошуки українського сепаратизму, то скоріше б звернувся до Полтавщини та Чернігівщини, тобто Малоросійської губернії, до поміщицьких маєтків нащадків козацької старшини, словом, до соціальної еліти як представника політичної нації, але не до київських монахів чи запорізьких хуторів...

Ключовим пунктом на життєвому шляху Гоголя, своєрідним роздоріжжям між його українськістю та російськістю автор вважає невдалий проект переїзду письменника до Києва (р. 168). У Київському університеті Гоголь-історик міг стати українським націоналістом, хоча й лояльним політично. Натомість він залишився письменником і продовжив свою кар'єру в російській культурі. Відверто кажучи, таке припущення має лише гіпотетичний характер. Досить згадати близького друга й однодумця Гоголя, М. Максимовича, який таки переїхав до Києва, обійняв на деякий час посаду ректора Київського університету, присвятив себе українським студіям і постійно полемізував зі своїми приятелями-слов'янофілами щодо «русского» heartland'у, проте так і не став українським націоналістом у сучасному значенні цього слова, залишившись у силовому полі «всеросійської» конфесійно-культурної єдності.

Автор цілком обгрунтовано намагається розширити інтерпретацію відомого листа Гоголя до Максимовича, написаного приблизно наприкінці грудня 1833 р. із закликом разом переїхати до Києва й працювати на благо вітчизняної культури. Відповідний фрагмент цього листа має такий вигляд: «Туда, туда! В Киев! В древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, не правда? Там или вокруг него деялись дела старины нашей...»⁵ На думку автора, під «ними» могли матися на увазі не лише росіяни, а й поляки (р. 97). Проте чому не розглянути цю фразу з інших перспектив? Адже «ми» — це могли бути не лише українці, а й слов'яни, православні, й навіть «русские», тоді як «вони» — це не лише росіяни, поляки, а й німці, католики, іноземці. Не випадково в цьому ж листі Гоголь так пояснює свою позицію: «Говорят, уже очень много назначено туда каких-то немцев, это тоже не так приятно. Хотя бы для святого Владимира побольше славян»⁶.

Нарешті, ще одне міркування, пов'язане з етнопонімічною термінологією та різними типами ідентичностей, наявними у тогочасному українському суспільстві. Складається враження, що автор рецензованої монографії вживає «українську» термінологію там, де йдеться, власне, про «малоросійську». Проте Україна та Малоросія для сучасників Гоголя не були єдиним цілим. Різниця між ними добре усвідомлювалася ще на початку 30-х рр. XIX ст. На адміністративно-політичній карті відповідні назви позначали цілком окремі території: «Україною» була колишня Слобожанщина з центром у Харкові, а «Малоросією» — колишня Гетьманщина з осередками в Полтаві та Чернігові. В історіографічній традиції, однак, географічні рамки як «України», так і «Малоросії» могли бути іншими або й вживатися в одному синонімічному ряду⁷. Проте в ролі національного символу «Україна» витіснила «Малоросію» (і то не остаточно) лише наприкінці XIX—на початку XX ст., коли з'явився національний історичний наратив, було кодифіковано національну мову тощо.

Відповідно, різниця в термінології відбивала різні типи ідентичності, серед яких основне місце займала домодерна малоросійська ідентичність. Остання тісно перепліталася з іншими домодерними ідентичностями, передусім локальними (в тому

числі «українськими») та надетнічними, з яких православно-слов'янська ідентичність називалася, за середньовічною традицією, «русской». У цих доволі широких рамках у часи Гоголя й розгорталися бурхливі дискусії про пріоритет «русскости» та пошуки «русского» heartland'у. Українці доводили, що їхня батьківщина — Малоросія і є справжня «Русь», незадоволені цим росіяни тягнули, звичайно, ковдру на себе. Сучасник Гоголя, Юрій Венелін, влучно назвав ці суперечки «спором южан и северян о их россизме». Хоч би якою була позиція Гоголя в цих питаннях, вона ніколи не виходила за межі «россизма».

Автор монографії зауважує, що українські інтелектуали недооцінюють національний потенціал творчості Гоголя. Проте й переоцінювати його, мабуть, не варто. Гоголь не стільки перебував між українським і російським націоналізмами, скільки прокладав стежку до кожного з них. Він не дійшов, подібно до Тараса Шевченка, до того перехрестя, де треба було робити ексклюзивний національний вибір. «Націоналізму» Гоголя вистачало, щоб усвідомити й навіть артикулювати відмінність українців від етнічних росіян і поляків, але його відчутно бракувало, щоб відокремитися від традиційної «русскости» й переоплавити наявні на той час регіональні відмінності в єдиному українському національному хронотопі. Історіософія Гоголя не виходила в цілому за межі «Історії Русов» — твору, що до «Кобзаря» залишався найвищим втіленням домодерного українського націоналізму. Проте навіть у такому вигляді «український» націоналізм Гоголя був чимось подібний до гетьманської грамоти в шапці козака — всі про неї знали, але ніхто до ладу не бачив...

Що ж до російського націоналізму письменника, то Гоголь не спробував навіть наблизитися до його модерного варіанту, запропонованого Полевим. Останній відкинув український компонент від великоросійського національного проекту. Гоголь, навпаки, повернув його туди й тим пригальмував розвиток і російського, і українського націоналізму. Власне, саме тому його твори могли одночасно стимулювати російський патріотизм і культивувати українські (малоросійські) sentimenti впродовж півтора століття.

Висловлені вище зауваження й міркування, спровоковані рецензованою монографією, свідчать на користь її автора. Для нас особисто ця книга є свідченням поступової ідейної еволюції західної славистики в напрямку подолання традиційного для цієї дисципліни русоцентризму, закладеного російською інтелектуальною еміграцією в ХХ ст. Автор переконливо довела, що застарілі кліше на зразок «русского патриота» Гоголя сьогодні не витримують критики. Твори письменника є не менш глибокими в своїй суперечливості та амбівалентності, ніж особистість їхнього автора. Вони не піддаються однозначним оцінкам і ще довго залишатимуться вдячною темою для дослідників і митців. Власне, саме в цьому можна бачити підстави для наукової деконструкції концепту «общерусскости», принаймні щодо наших часів.

Архаїчність цієї ідеї не повинна створювати ілюзію того, що її час давно минув. В основі «общерусскости» лежить тисячолітня ортодоксальна традиція, здатна перечекати на своєму інтелектуальному узбіччі тривалі пошуки нової ідентичності й не піддаватися спокусам еволюції, звідки б вони не приходили. Чи не тому сучасні українсько-російські дискусії про національну ідентичність мало чим відрізняються за своїм харак-

тером від полеміки, яка велася в позаминулому столітті, й дедалі частіше нагадують битву кавалерійських дивізій в епоху цифрових технологій? Чи не тому питання про те, яку саме редакцію «Тараса Бульби» покладено в основу однойменного фільму, що його знімає в Україні російський режисер Бортко, виглядає щонайменше риторичним?

¹ Тут і далі використано матеріали та висновки, зроблені в статті: *Володимир Кравченко*. *Ніколай Полевой і «звичайна схема «руської» історії»* (перша третина XIX ст.), підготовлений до друку видавництвом Канадського інституту українських студій.

² *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений. — Т. 9: *Наброски, конспекты, планы, записные книжки.* — Л., 1952. — С. 83–84.

³ Докл. — в статті: *Кравченко В.* *Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII—першої чверті XIX ст.* // *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, società/Mazepa and his time: History, culture, society* / Edited by Giovanna Siedina. Edizioni dell'Orso. — Alessandria, 2004. — С. 257–278.

⁴ *Шмалько Андрій.* Українські альтернативи в романі Ф. Булгаріна «Мазепа» // *Схід—Захід.* — 2004. — Вип. 6. — С. 39–50.

⁵ *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений: Т. X: *Письма 1820–1835.* — Л., 1940. — С. 288.

⁶ Там само.

⁷ Докл. — в статтях: *Кравченко В.* «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII—20-х років XIX ст. // *Збірн. Харк. істор-філол. т-ва. Нова серія.* — 1995. — Т. 5. — С. 3–16; *Кравченко В.* «Малоросія» та «Україна» в часі і просторі вітчизняної літератури др. пол. XVIII—поч. XIX ст. // *Осягнення історії.* Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог—Нью-Йорк, 1999. — С. 318–323.